

ПРАВО

КАНОНІЧНЕ ПРАВО

УДК 261.7:94(477)“XVII /XVIII”

*Бондаренко В. Д., Андрусишин Б. І.
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова*

УКРАЇНСЬКІ ЦЕРКВИ В СИСТЕМІ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН НАПРИКІНЦІ XVII – НА ПОЧАТКУ XVIII СТ.

У статті розкриваються особливості державно-церковних відносин у період кінця XVII – початку XVIII століть.

Ключові слова: Річ Посполита, царська Росія, Уніатська держава, греко-католицька Церква, Царгородський патріарх, Київська метрополія, Московське духовенство, Російська Церква

У результаті складних геополітичних змін в українських землях Правобережжя на переломі XVII–XVIII ст. склалися умови, коли боротьба за власне релігійне й національно-культурне самовизначення відбувалася в умовах політичного та релігійного суперництва експансіоністськи налаштованих Речі Посполитої і царської Росії. Вирішення церковно-православних проблем на українсько-білоруських землях Речі Посполитої призвело до того, що наприкінці XVII на початку XVIII ст. Уніатська церква об'єднала всі єпархії на Правобережжі, в західноукраїнських землях і на Закарпатті. Переходу в унію православних парафій сприяло ряд причин, серед них немаловажну роль відіграла державна політика, боротьба Речі Посполитої та Російської імперії за гетьманію на українсько-білоруських землях, сегментом якої і стало утвердження на українсько-білоруських землях греко-католицької Церкви, що стала перепорою на шляху до релігійної експансії як з боку католицького Заходу, так і з боку православної Півночі [1, с. 16].

Як уже вказувалося, сутнісні зміни в системі державно-церковних відносин в українських землях, відзначилися втратою ними власної державності та попаданням під владу інших держав – Московського царства (Російської імперії), Польської держави, а після її поділу Австрійської та Австро-Угорської імперій. Хронологічні межі цього періоду державно-церковних відносин в українських землях визначаються 1686–1917 рр., а у змістовому плані ідеться про намагання уніфікувати тут як віросповідні пріоритети українців та їхню релігійність в усіх її виявах і, перш за все,

інституційну, так і про ту модель державно-церковних відносин українських церков з державами, що владарювали в українських землях. Природно, що в абсолютній більшості випадків ці процеси були пов'язані з денационалізацією українських церков та мінімізацією їхньої національно-об'єднуючої функції.

Держави, на території яких виявилися уламки колись єдиної Київської митрополії, незалежно від того, чи це були православні чи греко-католицькі церковні структури, намагалися здійснювати на них свій вплив, усвідомлюючи величезне значення церкви в житті українського народу. З метою забезпечення такого впливу цим державам разом, свідомо чи несвідомо, необхідно було зруйнувати єдність Київської митрополії, а її митрополита позбавити статусу духовного глави українців, фактичного етнарха, розділеного з політичних мотивів народу. З формально-правової точки зору це було здійснено з приєднанням у 1868 р. Київської митрополії до Московського патріархату та підписанням "Вічного миру" (1686 р.) між Москвою і Польщею.

Розділення Київської митрополії між різними державами та утворення на її базі двох церков – Православної та Греко-Католицької, а згодом і поява протестантських течій, які знайшли тут різне ставлення до себе, робить необхідним такий аналіз історії державно-церковних відносин в українських землях у цей історичний період, який би давав уявлення про ставлення до кожної з цих величин церковного життя українців у контексті загальної церковної історії.

Основна територія історичної Київської митрополії увійшла до складу Російської держави у результаті Переяславської угоди 1654 р. Документи, що визначали статус Київської митрополії – царські грамоти на ім'я митрополита Київського Гедеона Святополк-Четвертинського та Гетьмана Самойловича (грудень, листопад 1655 р.) свідчать, що за цією церковною сферою залишалися права широкої автономії, якими вона користувалася, знаходячись під юрисдикцією Царгородського патріарха. Однак уся подальша історія засвідчила поступове обмеження цих прав і доведення Київської митрополії до статусу звичайної єпархії у складі Московського патріархату.

Після прилучення Української Православної Церкви до Московського патріархату відбувається поступове знищення під імперським тиском уніфікації і централізації цих особливостей її розвитку і функціонування, а головне, тих своєрідних відносин між церквою і державними структурами, які склалися в Україні з часів Київської Русі. Так, якщо Номоканони, які включали норми як духовного, так і церковного права і були законодавчими кодексами Вселенської церкви, відбиваючи основну рису візантійської церкви – поєднання світської і духовної влади, що спонукало підкорення церкви державі, в Московській державі набували свого широкого втілення і подальшого розвитку, то в Україні, яка була під юрисдикцією чужовірного державного польсько-литовського права, таке злиття державної і церковної влади було неможливим [2, с. 130-131].

Перші 30 років дії Переяславської угоди в галузі організації церковного життя постають, як постійне намагання Московського патріархату обмежити Київську митрополію в канонічно-правовому сенсі та територіально. Уже 1654 р. Московська держава, що відібрала у Польщі литовсько-білоруські землі, незважаючи на той факт, що вони належали до складу Київської митрополії, а відтак і до Вселенського патріархату, бере в управління Московського патріархату Смоленську, Мстиславо-

Могилевську та Полоцьку єпархії.

У доповненнях до Переяславського договору, зроблених у 1659 р. князем А. Н. Трубецьким з гетьманом Юрієм Хмельницьким, було радикально змінено автономні права Київської митрополії, а її митрополита поставлено в пряму залежність від патріарха Московського. Звуження прав Київської митрополії випливає і з аналізу інших важливих документів, що регламентують взаємовідносини Москви і Києва як двох релігійно-духовних православних центрів. Це добре видно при співставленні гетьманських та митрополичих грамот московським царям і патріархам щодо прав Київської митрополії, датованих 1654 та 1685 рр. “Не дивлячись на ряд серйозних спроб царів підкорити собі Церкву і в церковних справах стати вище першоієрархів, в допетровській Русі збереглася симфонія церковної і державної влади”, - підкреслює В. Лубський [3, с. 198].

З самого свого утворення (1667 р.) до юрисдикції Московського патріарха було віднесено Білгородську єпархію, що об'єднала собою територію Слобожанщини, заселеної в основному українцями, в роки протистояння козаків з польською короною. Щоправда територіально ці землі на той час знаходилися в складі Московської держави.

За відсутності міцної церковної влади в Київській митрополії в означений період та зростання впливу Москви на українських землях, від Києва в 1688 р. за сприяння московської світської і церковної влади відділяється Чернігівська єпархія, що в статусі єпископії підпорядковується Московському патріархові безпосередньо.

Починаючи з 1687 р., Московський патріарх Йоаким оголосив Києво-Межигірський монастир своєю ставропігією, 1688 р. такого ж статусу набула і Києво-Печерська лавра. Надалі у зв'язку із втратою Київською митрополією своїх єпископій, а відтак із фактичним її перетворенням з автономної церковної області на рядову єпархію Російської церкви, Київським митрополитом була здійснена спроба поновлення Переяславської кафедри та обсадження її правлячим єпископом, що хоча б у якійсь мірі повертало б Київській митрополії статус церковної області. Однак, московська церковна влада вирішила це питання у інший спосіб. У 1701 р. на єпископа Переяславського було висвячено Захарія Корниловича, але як єпископа-вікарія. В цей період також уже було повністю зігноровано право київських митрополитів на вільні вибори на цю посаду.

Новим етапом у підпорядкуванні православних українців Московському патріархові стали події, пов'язані з російсько-шведською війною і участю у ній українського війська на чолі з гетьманом Іваном Мазепою на боці шведів та реформою церковного управління в Російській імперії. Петро I відверто підтримував ту частину духовенства, що засудила дії гетьмана Мазепи. І саме українським владикам було доручено виголосити йому у 1708 р. анафему. Українське духовенство за таких умов змушено було всіляко демонструвати свою лояльність до російської влади і церкви, природно, що ці обставини лише сприяли подальшій інтеграції української церкви до Московського патріархату. “Духовний регламент”, на основі якого, починаючи з 1721 р. здійснювалося церковне управління в Російській імперії уже не містив відомостей про якісь особливі права Київської митрополії, а “Малороссийская коллегія”, покликана регулювати ситуацію в українських землях, передана від закордонного відомства імперії до відання Сенату. Титул Київського митрополита

“Київський, Галицький і Малої Русі” з 1770 р. став звучати як “Київський і Галицький”, а з кінця XIX ст. кафедра почала обсаджуватися архієреями-неукраїнцями.

У цей час католицька влада Польщі сприяє переходу до унії Перемишльської (1691 р.), Львівської (1700 р.) та Луцької (1702 р.) православних єпархій, що входили до складу Київської митрополії. Водночас австрійський уряд сприяє утвердженню греко-католицизму на Закарпатті. У 1646 р. Мукачівська православна єпархія приймає унію з Римом.

На цих територіях і, особливо у Польщі, держава займає ворожу позицію по відношенню до т. з. дисидентів (не католиків). Ця ворожість набрала особливої сили за часів правління Сакської королівської династії, що правила Польщею сімдесят років у XVII та XVIII ст. Права на сповідання віри батьків та на громадянські свободи, що їх вибороли православні до 60-х років XVII ст., стали не більше, ніж нічим непідкріплені гасла. Починаючи з 1697 р., коли на польський престол було обрано Фрідріха Августа II, і аж до обрання королем Польщі Станіслава Понятовського у 1764 р. Польська держава проводила політику, спрямовану на послідовне витіснення православ'я та укорінення греко-католицизму, що розвивався поруч з Римо-Католицькою Церквою.

Вже на підставі “*Pacta conventa*” 1697 р., що був засадничим документом при обранні Фрідріха Августа II на польський престол, король зобов'язувався не допускати в сенат та на будь-які державні посади не католиків. Польський сейм 1699 р. у своїх документах, що стосувалися повернення з-під турецького управління після 27 “турецьких літ” (1672–1699 рр.) м. Кам'янець-Подільського, здійсненого після Карловицької мирної угоди, забороняв проживання у ньому для православних та іудеїв [4, с. 9]. Православні церкви було передано греко-католикам. Документи цього ж сейму усували православних від виборів на посади у міських магістратурах, а це наносило відчутного удару по православних громадах усіх без виключення міст Речі Посполитої. Сейм 1717 р. заборонив будувати нові православні храми і ремонтувати вже діючі святині, а на сеймах, що проводилися після 1718 р., православним не дозволялося бути їхніми депутатами. У всі наступні роки означеного періоду ситуація для православних у Польській державі лише погіршувалася. Це стало однією з причин втручання Російської імперії у внутрішні справи Польської держави, що в кінцевому підсумку призвело до її поділу та радикального погіршення ситуації для українців греко-католиків.

Початок XVIII ст. позначився становленням нової моделі державно-церковних відносин у Російській імперії. Це безпосередньо торкнулося Церкви на тих українських землях, що входили до її складу, а дещо згодом і значної частини тих земель, що в цей період ще належали до Польщі, а в результаті її поділів 1772, 1793 та 1795 рр. відійшли до Росії.

Ще з часів становлення та розвитку жорстко централізованої Московської держави у стосунках між державою і Церквою тут починає домінувати тенденція, яка у кінцевому підсумку приводить до крайніх форм візантійської системи відносин між цими двома інститутами. Уже з часів Івана III цезарепапізм візантійських імператорів повністю наслідується Руською церквою. “Моментом, коли церква підпадає під цілковиту залежність од світської влади, – писав Олександр Лотоцький, – була

фактична автокефалія Московської церкви. Поки митрополити ставилися з Константинополя, вони були під формальною охороною патріархів та імператорів і до повної міри недоторканні для великих князів. Митрополити-греки залежали від патріарха, і се стримувало вияв влади щодо них з боку князів. Коли останні усвідомили собі, що митрополит у суті речей такий самий підданий князя, як і інші піддані, то з ним стали поводитися інакше... Утворення патріархату не збільшило та не посилило церковної влади. Патріарх став зовнішньою прикрасою церкви..." [5, с. 364-365].

Ідея теократичного абсолютизму щодалі більш міцніла у Російській Церкві. Ще в середині XVII ст. в "Уложенні" 1649 р. була відображена ідея поширення на духовенство загальних норм права, а з поразкою патріарха Никона у його протистоянні зі світською владою уже добре проглядали перспективи остаточної ліквідації паритетності та автономності духовної та світської влади на користь посилення світської, царської влади. Після смерті московського патріарха Адріана (15 жовтня 1700 р.) патріарша форма правління Церквою замінюється колегіальною формою, що ще більшою мірою посилює вплив світської влади на Церкву аж до маніпулювання нею. Впродовж двадцяти років Петро I здійснював цілеспрямовану політику перебирання церковної влади світськими органами управління. Особливу роль у цій роботі відіграли місцеблюститель патріаршого престолу рязанський архієрей Стефан Яворський та висвячений 1718 р. на Псковського єпископа Феофан Прокопович. Останній за завданням царя і підготував статут духовної колегії.

Феофан Прокопович походив із родини київських князів. Здобув різносторонню освіту, навчаючись у Київській духовній академії (КДА), католицьких духовних школах у Римі, Кракові та Львові, перебуваючи в Німеччині ознайомився з протестантським богослов'ям. Свою кар'єру в Києві завершив ректором КДА, оскільки згодом був викликаний до Петербурга, де і займався за дорученням царя справами церковної реформи.

Церковну карту розіграв і Петро I після переходу у жовтні 1708 р. гетьмана І. Мазепи на бік шведського короля Карла XII – "у протекцію". У "Маніфесті" царя від 27 жовтня, у якому він офіційно оповіщав "малоросійські чини" про вчинок Мазепи та іменному указі наступного дня говорилося, що гетьман забувши страх Божий і порушивши клятву государеві, зрадив його і переїхав до супротивника – шведського короля, бо мовляв, хоче "молоросійську землю поработить по прежнему под владение польское, и церкви Божіи славныя монастыри отдати в Унию" [6, с. 24].

Іван Скоропадський, який став державним керманічем після Мазепської "зради" у листопаді 1708 р. у церковних справах проводив політику, яка забезпечувала вищому православному духовенству широкі права і привілеї, як і старшині та шляхтичам. Духовенство не становило собою замкненого стану і було тісно пов'язане із світською старшиною, що сприяло поповненню священництва, особливо нищих духовних посад, із заможних козаків, які користувалися "авторитетом" у місцевого "поспільства". Траплялося й навпаки, коли людиною "військового звання" міг стати священник, змінивши рясу на шаблю.

Духовенство, поряд із старшиною і шляхтою, було звільнене від державних повинностей і поборів. Гетьман нерідко сам надавав певну частину податків монастирям на різні потреби, забороняв представникам гетьманської адміністрації, без

особливих на те причин, втручатися у їхні справи. Місцева влада також мала всіляко сприяти вищим духовним особам, зокрема забороняти стороннім користуватися угіддями Церкви. Водночас гетьман намагався стримувати найбільших порушників правопорядку серед духовних можновладців, улагоджував господарські конфлікти між ними і світською владою. І. Скоропадський брав під свій захист не тільки представників духовенства, але і їхніх дітей, у свою чергу, володар гетьманської булави забороняв духовенству “зазіхати” на права старшини, їхніх родичів і спадкоємців. Гетьман мав вплив на призначення на вищі духовні посади в Україні. Зокрема, у 1714 р. намісник Києво-Печерської лаври звернувся до І. Скоропадського з проханням поклопотатися перед царем про призначення замість померлого архімандрита Миславського іншу кандидатуру, що невдовзі було зроблено. Гетьман застосовував до старшин, які ображали духовних осіб, покарання. Серед покараних був переяславський полковий писар Черняхівський, який увійшов у конфлікт з єпископом Шумлянським, за що той мав лежати у церкві перед амвоном “через три служби божі”.

Після смерті гетьмана І. Скоропадського (липень 1722 р.) почалися поступові обмеження привілеїв духовенства та секуляризація монастирських земель [7, с. 117-119].

Отже, “подібно до старшини у військовому та цивільному управлінні Гетьманщиною, духовенству належала вся повнота влади в церковних справах, яка після смерті володаря булави поступово почала звужуватися царським урядом. Можна констатувати, – пишуть О. Гуржій та О. Реєнт, – що гетьманство І. Скоропадського стало для українських православних монастирів піком їх збагачення та могутності”.

У реформуванні Церкви у період правління Петра I вбачається зміна поглядів на саму її структурну будову. Цар бачив Церкву не як суспільство, а як співвідношення об’єктів, що підлягають не Церкві, а державі, вважають автори підручника “Канонічне право” за редакцією В. Лубського. “Такі погляди на церкву, – підкреслюють вони, – утвердилися під впливом поняття про колегії, але головним чином під впливом тих понять, що існували в протестантському суспільстві. Гуго називає церкву колегією, тобто органом державної влади для керування” [3, с. 198.].

Під впливом протестантського світогляду перебував і Феофан Прокопович, якому царем доручалося скласти регламент, в якому була б, по-перше, підготовлена і обґрунтована церковна реформа, а по-друге, перераховані мотиви її проведення.

Проте, останнім часом в російській історії з’явилася версія, яку відстоює російський академік М. Левашов, що справжнього Петра Олексійовича Романова викрали і підмінили під час його закордонного відрядження до Європи єзуїти і засадили в одному зі своїх монастирів. Прибічники цієї версії наводять такі факти: неповернення разом з Петром півсотні “дипломатів”, оголошення себе імператором і зміна дрескоду, небажання бачити свою дружину і запроторення її до монастиря, як і сестри Софії, страшні катування, а згодом і вбивство сина, який, певне, справді не визнавав його за батька, за що й поплатився, але, найголовнішим для висвітлення нашої теми є те, що “вихований у православних традиціях і доволі побожний Петро після повернення раптом накинувся саме на церкву, фактично розгромив її й цілком підпорядкував державі. “Оновлена” ним церква славилася свого гонителя Петра, який навіть дзвони переплавив на гармати, і гудила Мазепу, який побудував в Україні

десятки православних церков” [8, с. 22].

Петро I, у різний спосіб інтегруючи українські землі до складу Російської імперії та старанно винищуючи рештки їхнього особливого статусу, що підтверджувався Переяславською угодою, все ж таки в реформуванні державно-церковних стосунків покладався на ту частину вищого духовного стану, що походила з України.

Лише з допомогою цього прошарку духовенства, що віками сприймало і засвоювало духовно-інтелектуальні віяння Європи, Петро I міг перебороти глибинний консерватизм церковного життя Російської імперії, що базувався на духовній спадщині Йосифа Волоколамського і стверджував не лише силу царської влади та впливовість імперії, але і адміністративні та матеріальні привілеї самої Церкви, що виступали децентралізуючим началом по відношенню до світської влади. Московське духовенство, на відміну від вихідців з України, не сприймало співпраці імператора з іноземцями-єретиками, а без такої співпраці задумані Петром реформи були неможливими. Крім того, Церква, маючи величезні статки, не давала можливості задіяти цей потужний матеріальний ресурс для здійснення реформ та ведення війн за розширення та зміцнення кордонів імперії. Неосвічене московське духовенство не могло виступати активним поборником освіти для інших верств населення, включених у петровські реформи, тощо. Саме з цих причин Петро I і змушений був спиратися у своїх реформаторських планах на духовенство, яке походило з України, а особливо у справі нового церковного устрою, за яким би Церква перетворювалася на складову адміністративного апарату імперії, ставала б такою потугою, що підкорюється державі і сприяє реформам.

З точки зору імператора Російська Церква повинна була не просто лишатися автокефальною, а продовжувати відігравати особливу роль у всьому православному світі, не маючи при цьому патріарха. Така постановка питання, з урахуванням канонічної сторони справи, вимагала як внутрішнього, так і зовнішнього узгодження.

Двадцятилітній досвід існування Церкви без патріарха і поступове перебирання керівництва нею самим імператором дало можливість досить швидко удосконалити, погодити та затвердити усі необхідні документи для того, аби Духовний регламент, на основі якого діяв “Святійший Правительствующий Духовний Синод”, вступив у законну силу. Таким чином 14 лютого 1721 р. в Російській імперії було запроваджено принципово нову модель державно-церковних відносин.

Використані джерела:

1. Шкрібляк М. В. Роль Львівської та Перемиської єпархій в унійних процесах кінця XVI – початку XVIII століть : автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Острог, 2007. – 20 с.
2. Лотоцький О. Українські джерела церковного права. – Вид-во св. Софії Української православної церкви в США. С. Банд Брук, Н. Дж. – Нью-Йорк, Н. Й., 1984. – С. 130-131.
3. Канонічне право [текст] : підручник / за ред. В. І. Лубського. – К., 2012. – 572 с.
4. Кам’янець-Подільський : [фотоальбом]. – Хм.ПФ “Галерея”, 2004. – 208 с.
5. Лотоцький О., проф. Автокефалія. – Том II. – Нариси історії автокефальних церков. – Варшава, 1938. – С. 364-365.
6. Гуржій О. І., Ресніт О. П. Від гетьмана до гетьмана: рід Скоропадських в історії України. – Київ – Суми : Сумський державний університет, 2011. – 228 с.
7. Гуржій О. І., Ресніт О. П. Назв. праця. – С. 117-119.
8. Скобельський В. Чи той Петро брав участь у Полтавській битві? // Голос України. – 2012. – 16 серпня. – С. 22.

Бондаренко В. Д., Андрусишин Б. И. Украинские Церкви в системе государственно-церковных отношений в конце XVII - начале XVIII вв.

В статье раскрываются особенности государственно-церковных отношений в период конца XVII – начала XVIII веков.

Ключевые слова: Речь Посполитая, царская Россия, Униатская государство, греко-католическая Церковь, Константинопольский патриарх, Киевская метрополия, Московское духовенство, Русская Церковь.

V. Bondarenko, B. Andrusyshyn Ukrainian Church in state-church relations between late XVII – early XVIII centuries.

The article describes the features of church-state relations during the late XVII - early XVIII centuries.

Keywords: Rzeczpospolita, tsarist Russia, Uniate state, the Greek Catholic Church, Patriarch of Constantinople, Kiev metropolis Moscow clergy, the Russian

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.132.6

*Атаманчук І. В.
Університет Сучасних Знань*

СИСТЕМА ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА ЯК МОДЕЛЬ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Розглянуто питання нормативного розуміння системи права, зокрема визначення місця в цій структурі процесуального права та його складових компонентів.

Ключові слова: правова система, правова норма, процесуальне право, процесуальна норма, правова процедура, юридичний процес.

Питання побудови системи процесуального права та місця процесуального права в системі вітчизняного права, на сьогодні, залишається дискусійним, оскільки серед науковців відсутня єдина точка зору щодо трактування правової категорії “процес”, а звідси витікає різне бачення нормативного наповнення процесуального права. Не дивлячись на те, що вчені не прийшли до одностайної думки щодо поняття процесуального права та його системи, всі вони згодні з тим, що охорона суспільних відносин, захист прав, свобод і законних інтересів, а також вирішення суперечок між суб’єктами – одне з основних завдань держави, яке вона виконує, здійснюючи юрисдикційну та іншу охоронну діяльність, за допомогою норм процесуального права. З огляду на це, в умовах динамічного розвитку сучасної юриспруденції зростає потреба у подальшій розробці наукових положень системи процесуального права. Проблемність та актуальність досліджень системи процесуального права, крім того, зумовлені діалектичною суперечністю її основних рис – стабільності та динамізму. Для того, щоб об’єктивно охарактеризувати категорію “система процесуального права”, необхідно виокремити окремі елементи системи права, які в своїй сукупності утворюють його структуру.